

मराठी बोलीभाषा आणि संशोधन

डॉ. वैशाली किरण औताडे

मराठी विभाग,

विलिंग्डन महाविद्यालय, सांगली. (स्वायत्त)

सारांश (Abstract) : भाषा हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. भाषेचा अभ्यास ही प्रत्येक समाजाची शैक्षणिक व सांस्कृतिक गरज असते. आजच्या प्रगत मानवाच्या जीवनाकडे पाहता भाषाहीन समाजाची कल्पनाही करता येत नाही. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात भाषा अपरिहार्य आहे. प्रत्येक भाषा ही एक स्वायत्त सामाजिक संस्था असल्यामुळे तिचा इतिहास इतर सामाजिक संस्थांच्या इतिहासाप्रमाणे लिखित साधनांच्या आधारे तयार करता येतो. भाषा सामाजिक स्वरूपाची असल्याने ज्या समाजाकडून ती बोलली जाते त्या समाजाचा इतिहास समाजात घडून आलेली स्थित्यंतरे, सामाजिक प्रवृत्ती समजून घेणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भाषा वैज्ञानिक आणि भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून भाषा, बोली आणि समाज यांचे स्वरूप, स्थान, सहसंबंध, भाषा आणि बोलीचे कार्य, बोली आणि समाजाचा सहसंबंध आणि भाषा व बोलीच्या गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या रेट्यात बोलीभाषांवर इंग्रजी संख्या भाषांचा प्रचंड मारा होऊन बोली समूळ नष्ट पावतात की काय अशी भीती निर्माण झाली आहे. अशावेळी बोलींचे संवर्धन करणे आणि भाषा, बोली व समाज यांचा सहसंबंध अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

आपल्या देशातील संशोधनाचे बरेच श्रेय पाश्चात्य विद्वानांना जाते. पूर्वी भाषेचा अभ्यास म्हणजे साधारण लिखित भाषेचा अभ्यास असे, परंतु आधुनिक भाषा वैज्ञानिकांनी याबाबतीतला दृष्टिकोन बदलला त्यामुळे स्वाभाविकपणे बोलीकडे पाहण्याची वृत्ती बदलली, प्रमाणभाषा ही सुद्धा एक बोलीच असते तिचे जसे व्याकरण किंवा शब्दकोश रचले जातात तसेच स्थानिक बोलींची व्याकरण किंवा शब्दकोश रचने शक्य आहे, हे उघड झाले आहे. बोली भाषेच्या अभ्यासामुळे त्या त्या प्रांतातील संस्कृती, समाजातील चाली - रीती, सण - वार, आचार - विचार, आहार, पोशाख इत्यादी गोष्टी समजून घेता येतात. आधुनिक काळात भाषेच्या अभ्यासाने बोलीकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली आहे. पूर्वी बोलीभाषा अशुद्ध, कनिष्ठ मानली जात असे. बोली बोलणाऱ्यास गांवढळ म्हणून हिलनवले जात होते. मात्र आज बोलीभाषा प्रमाणभाषेला समृद्ध करत आहेत. त्यामुळे बोलीभाषेकडे पाहण्याचा संशोधनाचा दृष्टिकोन स्वागतशील आहे.

की - वर्ड : मराठी बोलीभाषा संशोधनाची गरज

I. प्रस्तावना :

कोणत्याही सामाजिक प्रश्नांचे उत्तर शोधायचे असेल, तर बोलींचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त असते. विशेषतः समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र विषयांच्या संशोधकांना प्रत्यक्ष क्षेत्रामध्ये जाऊन निरीक्षणे नोंदवावी लागतात. अशावेळी समाजाच्या बोलीचे ज्ञान त्यांना खूप उपयोगी पडते. लोकसमूहाची संस्कृती, सामाजिक व आर्थिक संघटन, ज्ञान, श्रद्धा, मूल्ये इत्यादी विषयक माहिती संकलित करून त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे व त्यावर उपाय शोधणे शिवाय त्या त्या प्रदेशाची भाषिक ध्येय धोरणे ठरविणे यासाठी बोलींच्या अभ्यासाची गरज भागते.

आदिवासी जमातीच्या भाषेचे संशोधन होऊन त्यांची - त्यांची व्याकरणे लिहिणे. शब्दकोश तयार होणे व लोकसाहित्याचा संग्रह होणे या अत्यंत निकडीच्या गोष्टी आहेत. या गोष्टी मराठी भाषेत आणणे आणि त्या बहुसंख्य वाचकांपर्यंत पोहचवून आदिवासी समाजाच्या संस्कृतीची ओळख करून देणे शक्य आहे. शिवाय उपेक्षितांच्या अंतरंगाची ओळख झाल्याने त्यांच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करणेही शक्य आहे.

वाढता शिक्षणप्रसार, नागरी जीवनाची ओढ व बदलली सामाजिक मूल्ये यामुळे आदिवासी, भटक्या जमाती व दलित वर्ग यांच्या जीवनात आज मोठ्याप्रमाणात उलथापालत होत आहे. त्यांची राहणी, विचारसरणी, अशा -आकांक्षा व जीवनमूल्ये यात अमूलाग्र

बदल होत आहेत. या सर्वांचा परिणाम त्यांच्या भाषांवर होणे अपरिहार्य आहे. विशेषतः सुधारित सामाजिक गटात दुर्बल सामाजिक गट विरून गेल्याने आज अनेक बोली नाममात्र राहिल्या आहेत, तर अनेक नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. यामुळे व्याकरण, शब्दकोश, गद्य - पद्य पाठ संग्रह इत्यादीद्वारे त्यांच्या स्वरूपाविषयीच्या माहितीचे संकलन संशोधन व जतन होणे ही आजची निकड आहे.

ज्या भाषा मुद्रणकलेच्या कक्षेत येत होत्या, ज्या भाषांमध्ये मुद्रित साहित्य होते, त्या त्या भाषांना भारतीय संघराज्यात भौगोलिकदृष्ट्या स्वतंत्र राज्याचे स्थान देण्यात आले. ज्या भाषांना समृद्ध आणि मौखिक साहित्याची परंपरा होती, पण ज्यांच्यामध्ये मुद्रित साहित्य नव्हते त्या भाषांना हा दर्जा मिळाला नाही. १९६१ च्या देशाच्या जनगणनेनुसार जी भाषा दहा हजारांपेक्षा जास्त संख्येच्या समूहाकडून बोलली जात असेल, त्याच भाषेचा जनगणनेत मातृभाषा म्हणून समावेश करण्यात आला. त्यामुळे १९७१ च्या जनगणने १०८ भाषांचीच नोंद झाली. तेव्हा जवळजवळ १५०० हून अधिक मातृभाषा वगळल्या गेल्या. यातल्या बऱ्याच भाषा या भटक्या विमुक्त समाजात, आदिवासींत बोलल्या जातात. त्यातल्या कितीतरी भाषा जरी आजपर्यंत संपवून गेल्या नसल्या व थोड्याबहुत प्रमाणात शिल्लक असल्या तरी त्या वेगाने नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

कोणत्या भाषा नष्ट होऊ घातल्या आहेत, कोणत्या त्या दिशेने प्रवास करत आहेत आणि कोणत्या भाषा नष्ट होण्याऐवजी नैसर्गिक रित्या दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित होत आहेत, हे ठरवणे बरेचसे अवघड काम आहे. भारतात होत असलेला भाषिक ह्रास हा फक्त अल्पसंख्याक तसेच बोली भाषांबाबत घडतो आहे, असे नाही तर ज्या भाषांना मोठी साहित्यिक परंपरा आहे, ज्यांना तात्त्विक, सृजनशील लिखाणाचा मोठा वारसा लाभला आहे अशा महत्त्वाच्या भाषांबाबतही दिसून येते. याचे कारण, वेगाने जागतिकीकरण होत असलेल्या जगात विकासाच्या मुद्द्यावरून होत असलेला संघर्ष हा भाषिक ह्रासाला कारणीभूत ठरणारा महत्त्वाचा घटक आहे. जेव्हा एखाद्या समाजाला असं वाटायला लागतं की, त्याला उदरनिर्वाहासाठी दुसऱ्या भाषेत शिक्षण घेणे गरजेचे आहे, तेव्हा त्याची मातृभाषा मागे पडायला लागते.

भाषा टिकवणं, तिचं जतन करणं हे काम पुरातन अवशेषांच्या जतनापेक्षा वेगळं असतं. भाषा ही एक सामाजिक संकेतव्यवस्था आहे. एवढीच व्याख्या गृहीत धरल्यास ती शब्दकोश तसेच व्याकरण या रूपात टिकवून ठेवता येऊ शकते. त्या सगळ्या लिखित गोष्टींच्या माध्यमातून भाषा प्रत्यक्ष समाजजीवनातून अलिप्त करून ती टिकवून ठेवता येऊ शकते, पण मानवी जाणिवांपासून भाषेला वेगळे काढता येत नाही. त्यामुळे विशिष्ट भाषेचं जतन करणे म्हणजे ती भाषा बोलणाऱ्या समाजाचं जतन करणे होय. याचबरोबर डिजिटल व्यवसायाने एक नवीन प्रगतीशील क्षेत्र निर्माण केले त्याप्रमाणे प्रचंड आर्थिक आणि सामाजिक प्रगती घडवून आणण्याची सुप्त शक्ती या प्रादेशिक भाषांमध्ये आहे. या क्षेत्रात काम करणारे अनेक वर्षे प्रादेशिक भाषांमधील तांत्रिक व्यवस्था अधिक समृद्ध बनवण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. विविध भाषकांना सहज इंटरनेट वापरता यावे यासाठीचे उपाय शोधले जात आहेत. भारतीय भाषांचे डिजिटल संवर्धन करण्यासाठी तसेच थोरणांमध्ये सुसंवाद साधण्यासाठी मजबूत अशा सार्वजनिक खाजगी क्षेत्रांच्या सहयोगाची गरज आहे. त्यासाठी अनुवादित भाषा वापरण्याऐवजी त्या त्या भाषांमधील लक्ष्य लक्षात घेऊन प्रादेशिक भाषांचा वापर वाढत आहे. स्थानिक भाषांमधील बारकाव्यांचा विचार करून ई - माध्यमात भाषा वापरली जात आहे. उत्तम, निर्दोष मजकूराची मागणी ओळखून तो तयार करण्यासाठी तसा कोड लिहिण्यावर आणि सॉफ्टवेअर विकसित करण्यावर भर देणारे पुढे येत आहेत. विविध भाषांमधील 'सांस्कृतिक वारसा' समजले जाणारे चांगले साहित्य डिजिटल होत आहे.

संदर्भ

- १) कालेलकर, ना. गो. भाषा आणि संस्कृती
मौजप्रकाशन, मुंबई. २०१२
- २) गोरे, दादा आधुनिक भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा
गोदा प्रकाशन/कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. २०१४
- ३) गर्जेद्रगडकर, श्री. न. भाषा व भाषाशास्त्र
क्लिनस प्रकाशन, पुणे. १९७२

- ४) जोगळेकर, गं. ना. अभिनव भाषाविज्ञान
सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर. १९८७
- ५) माणसे, मिलिंद आधुनिक भाषाविज्ञान- सिध्दांत आणि उपयोजन
लोकवाङ्मयगृह, मुंबई. सातवी आवृत्ती २०२४
- ६) संपा. मालसे, स.ग भाषाविज्ञान: वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक
इनामदार, हे. वी. पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. २०१७
सोमण, अंजली

